

Рыжковіч Ганна Чаславаўна
Гродзенскі дзяржаўны ўніверсітэт імя Я. Купалы
e-mail: annamichalouskaya@mail.ru

КАНЦЭПТУАЛІЗАЦЫЯ ЧАСУ СУТАК У РУСКАЙ І БЕЛАРУСКАЙ ЛІНГВАКУЛЬТУРАХ

Анатацыя: у артыкуле прыводзяцца рускія і беларускія лексемы, якія выступаюць у функцыі лексічнага кампанента тэмпаральных сінтаксем. Адзначаюцца падобенствы і адрозненні ў дыферэнцыяцыі часу сутак.

Ключавыя словы: лінгвакультура, час сутак, сінтаксема, тэмпаральная сінтаксема, лексічны кампанент, фармант, лексема.

Hanna Ryzhkovich
Yanka Kupala State University of Grodno
e-mail: annamichalouskaya@mail.ru

CONCEPTUALIZATION OF DAY TIME IN RUSSIAN AND BELARUSIAN LINGUISTIC CULTURES

Abstract: the article compared the Russian and Belarusian tokens in lexical functions of the temporal component of sintaksem. There are similarities and differences in the list of the tokens in the differentiation of the time of day, in combination with the excuses – formantami temporal sintaksem.

Keywords: linguaculture, time of day, syntaxema, temporal syntax, lexical component, formant, lexema.

Час універсальны, аднак яго канцэптуалізацыя ў кожнай лінгвакультуры мае сваю спецыфіку, што знаходзіць сваё адлюстраванне ў моўных катэгорыях і моўных адзінках, прычым нацыянальная адметнасць у канцэптуалізацыі і катэгарызацыі часу відавочная нават у такіх генетычна блізкароднасных мовах, як руская і беларуская. Пакажам гэта на прыкладзе лексем, якія выконваюць функцыю лексічнага кампанента ў прыназоўнікава-склонавых сінтаксемах, што выражаюць час сутак.

У абедзвюх лінгвакультурах час сутак дзеліцца аднолькава на чатыры часткі: ранак, дзень, вечар, ноч. Пры больш дэталёвым аналізе значэння лексем, якія называюць часткі сутак, можна адзначыць, што межы дадзеных паняццяў і ў рускай, і ў беларускай мове размытыя. Так, слова *дзень* у рускай мове перадае значэнні трох розных прамежкаў часу: 1) 'поўныя суткі', напрыклад, калі мы кажам *отпуск на десять дней*; 2) 'светлая частка сутак' (у процілегласць ночы): *день*

да ночь – суткі прочь; 3) ‘адна з чатырох частак сутак, проціпастаўленая вечару, ночы і ранку’ (пад увагу бярэцца чатырохчастковае члянэнне сутак, напрыклад, пры ўказанні на час сутак у гадзінах мы кажам *пять часов утра, три часа дня, девять часов вечера, три часа ночи, пять утра*) [1].

У беларускай мове дзень тлумачыцца як 1) ‘частка сутак, час ад усходу да заходу сонца, ад раніцы да вечара’ (*працаваць цэлы дзень*); 2) ‘суткі, прамежак часу ў 24 гадзіны’ (*паехаць на некалькі дзён*); 3) ‘прамежак часу ў сутках або цэлыя суткі, прысвечаныя пэўнаму роду заняткаў, дзейнасці’ (*у дзень адпачынку, у святочны дзень*) [2].

Такім чынам, слова *день / дзень* у рускай і беларускай мове можа пакрываць як двухчастковае, так і чатырохчастковае члянэнне сутак. Чатырохчастковае дзяленне часу сутак носьбіты абедзвюх моў ажыццяўляюць з улікам палажэння сонца: *утро / раніца* (ад усходу сонца да 10 гадзін), *день / дзень* (з 10 гадзін да заходу сонца), *вечер / вечар* (ад заходу сонца да 22–23 гадзіне), *ночь / ноч* (з 22–23 гадзін да ўсходу сонца) [3].

Аднак колькасць назоўнікаў, якія называюць часткі сутак, у рускай і беларускай мовах неаднолькавая. Так, пры аднолькава чатырохчастковым члянэнні сутак гэтая шкала дзялення дыферэнцыруецца па-рознаму. У рускай мове: **утро** (*утро, рассвет, заря, зорька, зоря*), **день** (*день, полдень*); **вечер** (*вечер, сумерки*); **ночь** (*ночь, полночь*); у беларускай мове: **раніца** (*раніца, довітак, заранак, світанак, світанне, перадранне, адранак, надранне, ранак, прыцемак, зара*); **дзень** (*дзень, поўдзень*); **вечар** (*вечар, падвячорак, надвячорак, шарая гадзіна, змярканне, прыцемкі, першыя прыцемкі, суцемак, сутонне, прыцемак, прысмерак*); **ноч** (*ноч, поўнач*).

Як бачым, калі члянэнне дня і ночы ў абедзвюх лінгвакультурах падобнае, то ранак і вечар у беларускай лінгвакультуры больш дыферэнцыраваныя. І, як паказваюць моўная практыка і лексікаграфічныя дадзеныя, гэтая дыферэнцыяцыя мае пэўную кагнітыўную аснову. Для беларуса значныя і іншыя прыкметы – ступень светласці, колер неба, ступень бачнасці іншых аб’ектаў, від дзейнасці, якім можна займацца ў ранішні або вячэрні час. Пра гэтыя сведчыць і ўнутраная форма дадзеных лексем.

Так, група з базавым словам *раніца*, якая аб’ядноўвае аднакаранёвыя словы *ранак, заранак, адранак, ранне, адранне, надранне, перадранне*, уяўляе сабой устанаўленне градацыі па шкале ‘рана – позна’ ў адносінах да ранішняга часу, аб чым сведчаць і значэнні прыставак *за-, ад-, над-*. *Перадранне* можна адчуваць, не выходзячы з памяшкання, а *надранне* можна ўбачыць толькі на вуліцы, калі высока ў небе (*над-*) ужо бачны свет усходу. Напрыклад, *І песня, як мара, арліным крылом будзіла ў надранні ружовыя скалы* (В. Маракоў). У лексемах *досвітак, світанак, світанне, прыцемак* градуіруецца ступень светласці. Залаціста-ружовы колер неба на ранішняй зары называюць лексемы *зара, заранка, заранак*.

Вечар таксама значны для носьбіта беларускай мовы. Тут для беларуса важную ролю адыгрывае не колер неба, а ступень бачнасці. Асноўны працоўны дзень скончыўся, аднак засталіся дробныя гаспадарчыя клопаты, якія можна скончыць і ў паўзмроку. Асабліва любяць беларусы *шарую гадзіну* – час перад вечарам пасля заходу сонца. Прамежак часу, абазначаны гэтым спалучэннем, характарызуецца аднолькава слабым асвятленнем і ўнутры памяшкання, і звонку – шэраню (рус. *легкий сумрак*). У такі час, эканомячы святло ў хаце, звычайна заканчвалі дзень на двары – паілі і кармілі (а летам сустракалі з выгану) жывёлу, даілі кароў, прыбіраліся на двары. Не выпадкова супень бачнасці ў шэрані такая дыферэнцыраваная: *змярканне, прыцемкі, першыя прыцемкі, суцемак, сутонне, прыцемак, прысмерак. Прыцемак* – паўзмрок, час пасля заходу сонца або перад усходам сонца. *Прысмерак* – час перад заходам сонца. *Сутонне* – дастаткова шчыльны паўзмрок, які перашкаджае разгледзець прадметы. Ён можа быць у любы час – паміж заходам сонца і наступленнем ночы, перад усходам і нават дзесьці ў цёмным памяшканні і т.п.

Важную ролю меў і перадвячэрні перыяд: *падвячорак, надвячорак*, прычым *падвячорак* абазначае яшчэ і прыём лёгкай ежы паміж абедам і вячэрай (нешта блізкае да рускага *полдника*). Адсутнасць сонечнага святла і ступень бачнасці можна перадаць і пры дапамозе рэдуплікацыі: *у шэракі адвячорку: На вуліцы, у шэракі адвячорку, Паруля Сталовіч чамусьці спынілася на момант каля агародчыка перад кватэраю доктара Яся Дыдніка, глянула ў акно, асветленае агнём, і мерным крокам пайшла* (Ц. Гартны).

Усе разгледжаныя намі назоўнікі ўяўляюць сабой лексічны кампанент прыназоўнікава-склонавых сінтаксем, які разам з фармантам – прыназоўнікавай адзінкай – утварае структуру тэмпаральных сінтаксем:

1) тэмпаратываў: рус. **по** утру – бел. ранкам, рус. **на** следующий день – бел. **на** наступны дзень, рус. **под** утро – бел. **пад** ранак, **перед** світаннем, **на** світанні, **пад** раніцу. У кантэкстах: рус. **По вечеру** больше заметно движение осени, чем **по утру** (М. Пришвин). *На работу я устроилась буквально **на следующий день*** (Э. Битиров). *Но, когда мы вчера приехали **под утро**, горел закат* (К. Кабанова); бел. **На наступны дзень** святкаванне працягвалася ў лясным масіве каля вёскі *Вавяраны* (А. Чык). *Вечарамі тут любіла збірацца ўся вясковая моладзь, яшчэ і па хатах **пад ранак** іх разганяць даводзілася* (Л. Самарына). *Пра такую асалоду, як вярнуцца дадому, па прыкладу сваіх равеснікаў, **перед світаннем** яны нават не марылі* (Э. Свірыд). *Зоя праводзіла яго **на світанні** і старанна хавала слёзы* (Н. Нарэйка). **Пад раніцу 11 ліпеня 1944 г. наш 556-ы полк перайшоў у першы эшалон дывізіі** (М. Драпеза);

2) тэрмінатываў: рус. **к** утру – **да** ранку, да раніцы, рус. **до** вечера – бел. **да** вечара. У кантэкстах: рус. **К утру** понедельника вокруг контейнеров громоздятся целые горные цепи (А. Мельчанов). *Так думала і я **до вечера*** (Е. Волкова);

бел. *А вось яны, яго Антон і Андрэй, разам з бацькам едуць ноччу на кірмаш у горад, каб паспець да ранку* (Л. Самарына). *Да раніцы за гэтым палком сталі перапраўляцца падраздзяленні 457-га палка* (Зэльва). *Ён думаў ажно да вечара* (Н. Рыбік);

3) дыменсіваў: рус. *на* неделю – бел. *на* тыдзень, рус. *за* месяц – бел. *за* месяц. У кантэкстах: рус. *Примерно раз в два месяца я езжу в командировку в Москву на неделю* (Е. Волкова). *За месяц* своего существования местная организация пополнилась 50 новыми членами (Л. Швець); бел. *Я купляю ўсё неабходнае за раз, і мне хапае на тыдзень* (І. Міклаш). *За месяц* за абеды мы плацім каля 60 тысяч (А. Ярашэвіч);

4) дыстрыбутываў: *по* ночам – бел. *па* начах. У кантэкстах: рус. *Иногда из-за дождей приходится работать по ночам* (Д. Сударева); бел. *Па начах* мне часта мроілася, што я брыду па пустой начной вуліцы майго гарадка (Г. Чакур).

Фарманты разгледжаных сінтаксем ўяўляюць сабой першасныя прыназоўнікі. Адзначым адрозненні паміж фармантамі тэмпаральных сінтаксем у абедзвюх мовах. Так, па-першае, не супадае колькасць тэмпаральных фармантаў у беларускай і рускай мовах. Спецыфічна беларускімі з’яўляюцца прыназоўнікі *а* + *М. скл.* (*Васіль Іванавіч выехаў з сяла а самай поўначы* (М. Лынькоў). *Заяўляючыся зранку, гадзіне а дзесятай* (Я. Скрыган). *Дык хутчэй бяры драбіны, knot з кудзелі насмалі і а шарай ты гадзіне ліхтары вакол палі* (Ц. Гартны); *аб* + *В. скл.* (*зава-рыць аб ноч – на працягу ночы*); *у* + *В. скл.* (*У гэты дзень* праходзяць урачыстыя прыёмы і святочныя канцэрты (А. Светлая). *У той вечар* ён завёў з мамай шчырую размову (Г. Чакур). Адзначым, што сінтаксемы з першасным прыназоўнікам у патрабуюць наяўнасці ад’ектываў – анафарычных займеннікаў *гэты / той*: *у гэту (ы) / тую (той) раніцу / дзень / вечар / ноч*.

Прыназоўнікі *а*, *у* ў спалучэнні з назоўнікамі, што абазначаюць часткі сутак, фарміруюць тэмпаратыўныя сінтаксемы, а прыназоўнік *аб* – дыменсіўныя сінтаксемы.

У рускай мове з найменнямі частак сутак тэмпаратыўныя сінтаксемы ўтварае першасны прыназоўнік *в*:

Трэба звярнуць увагу таксама на такія адрозненні паміж тэмпаральнымі фармантамі, як склонавае кіраванне (рус. *по* + *Д. скл.*: *по* вечеру, *по* утру, *по* полудню; бел. *па* + *М. скл.*: *па* ранку, *па* змярканні), стылістычнай прыналежнасцю, ступенню ўжывальнасці, зместавай адпаведнасцю. Так, рускаму першаснаму прыназоўніку *к* у беларускай мове адпавядаюць *к* і *да*, прычым найбольш ужывальнымі з’яўляюцца выпадкі выкарыстання на месцы рускага *к* беларускага *да*: *к* вечеру – *да* вечара, *к* утру – *да* ранку.

Асаблівую ўвагу прыцягвае і факт дэфектнасці парадыгмы знамянальных лексем, якія абазначаюць часткі сутак. Так, парадыгма пэўнага тыпу тэмпаральнай сінтаксемы ў моўнай практыцы можа быць прадстаўлена не ўсімі склонавымі

формах. Напрыклад, у беларускай мове лексема *адвячорак* у тэмпаратыўных сінтаксемах утварае наступную парадыгму: тэмпаратыў: *адвячоркам / на адвячорку / у адвячорак / перад адвячоркам*; дыменсіўныя сінтаксемы: *на адвячорак*; тэрмінатыўныя сінтаксемы: *з адвячорка, да адвячорка*, аднак кантэкстаў з ужываннем лексемы *адвячорак* у форме множнага ліку мы не знойдзем, паколькі дадзены назоўнік па ліках не змяняецца. Не выяўлены намі таксама і выпадкі ўжывання лексемы *адвячорак* з прыназоўнікамі *за* (**за адвячорак*), *к* (*к адвячорку*) і т.п., якія з'яўляюцца стылістычна некарэктнымі.

Адрозненні па роду назіраем у лексемах *заранак* і *заранка*. Так, існуе форма *на заранку*, аднак не **на заранцы*. Беларуская лексема *заранка* адпавядае рускай лексеме *заря*, аднак у першую чаргу субстантыў *заранка* абазначае ўсходзячае сонца, а *заранак* – гэта час, калі сонца азарае ўсё вакол сваім залаціста-ружовым колерам.

Такім чынам, граматычныя значэнні склоны і ліку назоўнікаў, якія абазначаюць часткі сутак, прыцыпы іх спалучальнасці з фармантамі тэмпаральных сінтаксем абумоўлены іх лексічным значэннем і кагнітыўнай асновай іх з'яўлення ў мове.

СПІС ЛІТАРАТУРЫ

1. Словарь современного русского литературного языка : в 17 т. (Большой академический словарь) / под ред. В.И. Чернышева. – М., Л. : Изд-во АН СССР, 1950–1965.
2. Атраховіч, К.К. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы : у 5 т. / К.К. Атраховіч. – Мінск : Галоўная рэдакцыя Беларускай Савецкай Энцыклапедыі, 1980.
3. Всеволодова, М.В. Способы выражения временных отношений в современном русском языке / М.В. Всеволодова. – М. : МГУ, 1975. – 283 с.
4. Золотова, Г.А. Синтаксический словарь: Репертуар элементарных единиц русского синтаксиса / Г.А. Золотова. – М. : Наука, 1988. – 440 с.